

rinde aynı vezindeki kelimelerin bir araya getirilmesine dayalı mütevâzin / müzdeviç üslûbu yaygın biçimde ilk defa kullanılan edip Abdülhamîd el-Kâtib'dir (ö. 132/750). Onun Fars asıllı olması sebebiyle bu üslûbun Fars edebiyatı etkisiyle doğduğu genellikle kabul edilmiştir. Abdülhamîd'den Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd'e (ö. 360/970) kadar uzanan dönemdeki edebî nesir türlerinde hâkim üslûp olan mütevâzin üslûp Abbâsî devrinde Sehl b. Hârûn, Ebû İshak İbnü'l-Müdebber, İbrâhim es-Sûlî, Câhiz ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi yazarların edebî risâlelerinde devam etmiştir. Bu tür üslûpta kelâmın bütün kelimeleri çiftlerli (müzdeviç) vezindeş olabildiği gibi sadece fıkra sonları da vezindeş olabilir: "وَأَتَيْنَاهُمَا" "الكتاب المستبين • وهديناهما الصراط المستقيم" "من أعرض عنه" (es-Sâfât 37/117-118) "فإنه يحمل يوم القيامة وزرا • خالدين فيه وساء لهم يوم القيامة حملا" (Tâhâ 20/100-101) âyetinde görüldüğü gibi. Mütevâzin üslûp Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Edebü'l-küttâb*'ı, Kâdî el-Cür-cânî'nin *el-Vesâta*'sı, Seâlibî'nin *Yetimetü'd-dehr*'i gibi eserlerde de hâkim üslûptur. İbnü'l-Mukaffa'nın *Edebü'l-âlim* adlı risâlesinde ve Ebû İshak İbnü'l-Müdebber'in *er-Risâletü'l-azrâ*'sında yer alan *Edebü'l-kâtib* risâlesiyle ilk örnekleri verilen risâle / mektup yazım (teressül) üslûbu Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd, Sâhib b. Abbâd, Kâdî el-Fâzıl, Ebû İshak es-Sâbî, Şerîf er-Radî ve Bediüzzaman el-Hemedânî'nin risâlelerinde yoğun secilerin egemen kılındığı secili teressül üslûbu şeklinde gelişme kaydetmiştir. Bedîî süslerden uzak düz nesir üslûbu olan mutlak üslûp Abbâsî devrinde tarih ve terâcim kitapları ile ilmî eserlerde, İhvân-ı Safâ'nın risâlelerinde, İbn Miskeveyh ile Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin ilmî-edebî eserlerinde, yoğun seci süsüyle hikâye anlatma tarzı olan secili kasasî üslûp da Ebû'l-Alâ el-Maarî'nin *Risâletü'l-ğufrân*'ı ile Hemedânî ve Harîrî'nin *Maḳāmât*'ları gibi edebî metinlerde uygulanmıştır. Ayrıca Maarî *el-Fuṣûl ve'l-ğâyât*'ında, secili üslûbun uzantısı olup her faslı bir seci harfine tahsis ettiği Endülüs veṣṣâh şairlerinin etkisiyle müveṣṣâh üslûbu edebî nesre ilk uygulayan ediptir. Yoğun bedîî süslerin beraberinde secinin egemen olduğu bedîî müsecca üslûp IV. (X.) yüzyılda Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in risâleleriyle yaygın hale gelmiştir. Daha sonra Ebû İshak es-Sâbî, Kâdî el-Fâzıl, İbn Zeydûn, İbn Şüheyd, Bediüzzaman el-Hemedânî, Harîrî, Maarî, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb gibi ediplerin eser ve risâlelerinde uygulanmıştır. Bu ağıdalı üslûp bazı tarih, ahbâr ve terâcim kitap-

larında, bu arada Seâlibî'nin *Yetimetü'd-dehr*'i, Feth b. Hâkân el-Kaysî'nin *Ḳalâ'idü'l-ıkyân*'ı, İmâduddin el-İsfahânî'nin *Haridetü'l-kaşr*'ı, İbn Bessâm eş-Şenterî'nin *eḡ-Zahîre*'si, Hafâcî'nin *Reyhâne-tü'l-elibbâs*'ı, Muhibbî'nin *Nefhatü'r-Reyhâne*'si, İbn Ma'sûm'un *Sülâfetü'l-aşr*'ı, Muhammed Diyâb el-İtlîdî'nin *İ'âmü'n-nâs*'ı, Şehâbeddin İbn Arabşah'ın *Fâkihetü'l-hulefâ*'sı, Murâdî'nin *Silkü'd-dürer*'i vb. eserlerde kendini göstermiştir. Arap edebiyatında secinin hâkimiyeti aralıksız on asır kadar devam ettikten sonra ancak modern zamanlarda yerini düz nesir üslûbu almıştır.

Doğu'da İbnü'l-Mukaffa' ile başlayan sade-açık anlatım tarzı Endülüs'te İbn Abdürabbih'in *el-İḳdû'l-ferîd*'i, İbn Hazm'ın *Ṭavḳu'l-ḥamâme*'si gibi eserlerde devam etmiştir. Endülüs'te vezindeş kelimelerin egemen olduğu mütevâzin teressül üslûbu İbn Bürd el-Ekber, İbnü'l-Cezîrî, İbn Derrâc, Ebû'l-Mugîre İbn Hazm gibi ediplerin resmî (divanî) ve özel risâlelerinde Câhiz üslûbunun etkisiyle yansıma bulmuştur. Secinin hâkimiyetindeki müsecca teressül üslûbu, Bediüzzaman el-Hemedânî'nin risâle üslûbunun uzantısı şeklinde İbn Zeydûn ile İbnü'l-Hatîb'in risâlelerinde yer almıştır. Secidaş öğelerle hikâye anlatma tarzı olan müsecca kasasî üslûp, İbn Şüheyd'in *et-Tevâbî*' ve *z-zevâbî*'i ile İbn Şeref el-Kayrevânî'nin *el-Maḳāmâtü'l-Endelüsüyye*'si gibi eserlerde uygulanmıştır.

Mağrib'de felsefî-kasasî, felsefî-analitik ve seyahat edebiyatı üslûbu şeklindeki üç anlatım biçimi dikkat çeker. Sembolik felsefî-kasasî üslûp İbnü'l-Mukaffa'nın *Kelîle ve Dimne* çevirisiyle başlamış, İhvân-ı Safâ'nın *Risâletü'l-insân ve'l-hayevân*'ı, İbn Şüheyd'in *et-Tevâbî*'i, Maarî'nin *Risâletü'l-ğufrân*'ı, Hemedânî ve Harîrî'nin *Maḳāmât*'larında devam etmiş, tam felsefî hikâye ve roman tarzı olarak Mağribli filozof İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakẓân*'ında kullanılmıştır. İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'sinde ise felsefî analiz ağırlıklı bir anlatım biçimi göze çarpar. Seyahat edebiyatı üslûbu, Şerîf el-İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müşâtâḳ*'ıyla başlayıp İbn Cübeyr'in *Tezkiretü'l-esfâr*'ı (*Rihletü İbn Cübeyr*) ve İbn Battûta'nın *Tuḥfetü'n-nüzzâr*'ıyla gelişmiştir. Modern zamanlarda ve çağımızda başta Kur'an olmak üzere hadis, belâgat ve nahiv alanlarında üslûp incelemelerine dair birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlarda belâgat ve nahiv konuları üslûp özellikleri açısından ele alınıp incelenmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

- Tâhâ Hüseyin, *Fî'l-Edebi'l-Câhili*, Kahire 1927, s. 365-375, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *Min Ḥadîş-i-şî'r ve'n-neşr*, Kahire 1936, s. 24-46, ayrıca bk. tür.yer.; Zekî Mübârek, *en-Neşrü'l-fenni fi'l-ḳamî'r-râbî*, Kahire 1352/1934, s. 17-30, ayrıca bk. tür.yer.; Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibüh fi'n-neşr*'i'l-'Arabî, Kahire 1946, s. 5-16; İhsan Abbas, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsü fi 'ahdi'l-Murâbiṭin*, Beyrut 1962, s. 280-326; a.mlf., *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsü fi'l-'ahdi'l-Ümevî*, Beyrut 1969, s. 325-369; Ali Cârîm – Mustafa Emîn, *el-Belâğatü'l-uâẓiha*, Kahire 1384/1964, s. 12-17; H. Enkvist – J. Spencer, *Linguistics and Style*, London 1964; Hüseyin Nassâr, *Neş'etü'l-kitâbetü'l-fenniyye*, Kahire 1966, s. 9-28, ayrıca bk. tür.yer.; M. Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beyân*, Beyrut 1388/1969, s. 26-82, ayrıca bk. tür.yer.; J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, Paris 1969; Abdurrahman el-Muttaridî, *Esâlibü't-tevkid fi'l-Kur'ân*, Trablus 1395/1975, tür.yer.; Enîs el-Makdisî, *Teṭavvürü'l-esâlibi'n-neşriyye fi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1982, tür.yer.; M. Ali Ebû Hamde, *Min Esâlibi'l-beyân fi'l-Kur'ân*, Amman 1403/1983, s. 47-161; İlyâs Dîb, *Esâlibü't-tevkid fi'l-luğatî'l-'Arabîyye*, Beyrut 1984, tür.yer.; M. Saîd Isbir – Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 98-102; Kemâl el-Yâzîcî, *el-Esâlibü'l-edebiyye fi'n-neşr*'i'l-'Arabîyyi'l-kadîm, Beyrut 1986, s. 15-16, 23-67, ayrıca bk. tür.yer.; İbrâhim es-Sâmerrâî, *Min Esâlibi'l-Kur'ân*, Beyrut 1407/1987, tür.yer.; Mişâl Âsî – Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaṣṣal fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, I, 22-24, 98-99; Seyyid Ca'fer el-Hüseynî, *Esâlibü'l-beyân fi'l-Kur'ân*, Tahrân 1413, s. 791-802, ayrıca bk. tür.yer.; Şükrî M. Ayyâd, *Medḥal ilâ 'ilmi'l-üslûb*, Cize 1996, tür.yer.

İSMAİL DURMUŞ

□ FARS EDEBİYATI. Belli bir kişi, eser, dönem veya bölgeye özgü anlatım biçimi olarak üslûp normal anlatım dışında özellikler taşır ve bu sebeple ayrı bir adla anılmaya değer görülür. Farsça'da üslûp kelimesi karşılığında Arapça'da "eritip kalıba dökmek" anlamındaki *sebk* kullanılmıştır. III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında ilk örnekleri görülen yeni Farsça şiirde ve nesirde asırlar boyunca çeşitli üslûplar öne çıkmıştır. Bunlar farklı açılardan birkaç şekilde incelenebilir: Şair yahut yazara göre, *sebk-i Menûcihrî*, *sebk-i Hâfız* ve *sebk-i Bîdil*; eserin yazıldığı zamana göre *sebk-i Meşrutîyyet* ve *sebk-i Sâmanî*; eserin muhtevasına göre, *sebk-i irfânî* ve *sebk-i hamâsî*; eserin yazıldığı coğrafi bölgeye göre, *sebk-i Hindî* ve *sebk-i Horasânî*; eserin muhatap aldığı kitleye göre *sebk-i âmiyâne* ve *sebk-i rûşenfikrâne*, eserin yazıldığı amaca göre *sebk-i hicvâmîz*, *sebk-i ta'lîmî*. Ortak özelliklere ve anlatım tarzlarına sahip belirli bir çağdaki şairler açısından İslâm sonrası Fars şiirinde başlıca şu üslûplar görülür:

Sebk-i Horasânî. Horasan ve Mâverâün-nehir şairlerinin, III. (IX.) yüzyılın ikinci ya-

ÜSLÜP

risından VI. (XII.) yüzyıla kadar uzanan bir dönemde hamâsî bir ruhla sade, tabii, akıcı ve dış dünyayı gerçekçi biçimde anlatma tarzını temsil etmektedir. Arapça kelime ve terkiplerin daha az kullanıldığı, çoğunlukla methiye konulu (kaside) nazım şeklinin tercih edildiği bu üslûbun şairlerinden bazıları Rûdekî, Firdevsî, Unsûrî, Ferruhî-i Sistânî, Menûçihîrî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Emîr Muizzî, Nâsir-ı Hüsrev, Senâî'dir.

Sebk-i Irâkî. Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışıyla Azerbaycan ve Irâk-ı Acem bölgelerine yayılan şiir, dinî ilimler ve tasavvufî anlayışın da etkisiyle büyük bir değişime uğrayarak yeni özellikler kazanmış, bu üslûp VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısından IX. (XV.) yüzyılın sonlarına kadar hâkim olmaya devam etmiştir. Arapça kelime ve terkiplerin çoğaldığı, bilimsel kavram ve açıklamaların görüldüğü bu dönem şiirinde Evhadüddîn-i Enverî ve Zahîrî-i Fâryâbî gibi şairlerin sanatlı ve mûbalağalı kasideleri yanında zarif, âşıkane ve lirik gazeller öne çıkmış, mesnevi nazım şekli de özel bir konum edinmiştir. Azerbaycan'da Nizâmî-i Gencevî ve Hâkânî-i Şîrvânî, Irâk-ı Acem'de Cemâleddîn-i İsfahânî ve oğlu Kemâleddîn-i İsfahânî bu üslûbun öncüleri, Sa'dî-i Şî-râzî ve Hâfız-ı Şî-râzî ise üslûbun en kalıcı ve etkileyici isimleridir. Molla Câmî bu geleneğin son büyük temsilcisi kabul edilmektedir. Dinî, tasavvufî ve ahlâkî düşünceleri şiire başarıyla aktaranlar arasında Ferîdüddîn Attâr, Fahrreddîn-i Irâkî ve en önemlisi Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî bulunmaktadır. Bu şairlerin özellikle gönül dünyasına hitap eden, mazmunlar içeren ve yaratılış güzelliklerini teşbih, mecaz, istiare gibi sanatlarla dile getiren gazel ve mesnevileri Farsça şiirin asırlar boyunca okunan ve örnek alınan edebî ürünleridir.

Sebk-i Hindî. İran bölgesinde Safevîler'in, Hindistan'da Bâbür Devleti'nin kuruluş yıllarından sonra giderek önem kazanan bu şiir akımı İsfahan üslûbu adıyla da anılmaktadır. Bu üslûp X. (XVI.) yüzyıl başlarından XII. (XVIII.) yüzyılın ortalarına kadar etkinliğini sürdürmüştür. Safevîler'in şiiri dinin ve Şîliğin hizmetinde görmek istemeleri, methiyeci şairlere iltifat etmemeleri şaire ve şiire Hindistan yolunu açarken geleneğin takipçisi, Timurlular'ın vârislerinden Bâbür şairlere burada yeni imkânlar hazırlamıştır. Benzeri bir yöneliş kısmî şekilde Anadolu için de geçerlidir. Şiir bir yandan saraydan uzaklaşıp meslek sahipleri ve halk arasında yer bulurken diğer yandan gerileyen medrese eğitimi

sebebiyle ilmî tabirler şiirden uzaklaşmıştır. Şiire giderek ince hayaller, garip teşbihler, yeni mazmunlar ve bilinmeyen kelimeler girmiş, günlük deyişler, tecrübe ve bilgiler şiire aktarılmıştır. Bu üslûbun önde gelen şairleri Örfî-i Şî-râzî, Tâlib-i Âmûlî, Sâib-i Tebrîzî, Kelîm-i Kâşânî ve Bîdil'dir (ayrıca bk. **SEBK-i HİNDÎ**).

Sebk-i Bâzgeşt. XII. (XVIII.) yüzyılın ikinci yarısından XIV. (XX.) yüzyılın başlarına kadar devam eden bu üslûp Şiraz, İsfahan ve Horasan bölgelerinde ilgi görmüş, mazmun arayışında yeniliğini kaybedip doğallıktan uzaklaşan, anlaşılmasız teşbih ve istiarelerle dolu, muammaya dönüşen Hint üslûbuna bir tepki olarak doğmuştur. İlk defa İsfahan'da bir araya gelen bazı şairlerin çabalarıyla Irak ve Horasan üslûplarının öncüleri örnek alınıp şiirler yazılmaya başlanmış, Kaçarlar hânedanının Safevîler'den sonra şiire ve şairlere tekrar alâka göstermesinin de yardımıyla bu tavır yaygınlaşmıştır. Horasan ve Irak üslûplarının üstatları Unsûrî, Ferruhî, Muizzî ve Enverî gibi kaside şairleriyle Sa'dî-i Şî-râzî, Hâfız-ı Şî-râzî gibi gazel ustaları taklit edilmiş, bu sebeple bazı şairlerin şiirleri bu üstatların şiirlerinden ayırt edilemez hale gelmiştir. Ancak bu durum şairlerin yaşadıkları zamandan ve toplumdan uzaklaşmalarına da yol açmıştır. Bu üslûbun önde gelen şairleri Sabâ-yı Kâşânî, Visâl-i Şî-râzî, Kâânî-i Şî-râzî, Fûrûğî-i Bistâmî, Sûrûş-i İsfahânî, Hâtîf-i İsfahânî, Yağma-yi Cendeki ve Ebû Nasr-ı Şeybânî'dir.

Sebk-i Meşrutîyyet/Meşrûta. Yeni Farsça şiir XIV. (XX.) yüzyılın ilk yarısındaki örneklerle yeni ve farklı bir yönde ilerlemiş, şairin ilgisi ve şiirin konusu topluma yönelmiş, halk dilinin yanı sıra siyasî konular ve Batı kökenli kelimeler eserlerde yer almaya başlamıştır. Dönemin önemli şairleri Bahâr, İrec Mirza, Ârif-i Kazvinî, Ferruhî-i Yezdî, Seyyid Eşrefüddîn-i Gilânî ve Mirzâde-i İşkî'dir.

Bu üslûplar arasında geçiş zamanlarını farklı üslûp veya dönem adlarıyla adlandırma ihtiyacı da duyulmuştur. Mesele Sâ mânîler dönemindeki üslûba sebk-i Türkistânî, Gazneliler dönemiyle Selçuklular'ın ilk yılları için sebk-i Horasânî, Irak üslûbuna intikal edilirken, yani VI. (XII.) yüzyıl için ara dönem üslûbu veya aynı dönemde İran'ın batısı için Azerbaycan üslûbu, Irak üslûbundan Hint üslûbuna geçiş dönemi için de mekteb-i vukû' (X/XVI. yüzyıl) adları kullanılmıştır. Meşrutîyyet devri şiir anlayışından sonra Farsça'da yeni şiir üslûbu adıyla yapıda ve içerikte yeniliklere gidilirken Mevlânâ Celâleddîn-i Rû-

mî, Sa'dî-i Şî-râzî, Hâfız-ı Şî-râzî gibi klasik dönem şairleri okunmaya ve örnek alınmaya devam edilmiştir. Batı medeniyeti ve edebiyatıyla başlayan temaslar neticesinde İran'da edebî muhitler hikâye, roman ve tiyatro gibi türlere de ilgi gösterirken XX. yüzyılın ilk yarısında şiirde klasik kâğıpların dışına çıkılmaya başlanmıştır.

Farsça nesirde de üslûp bakımından farklı devirler görülmüştür. Başlangıçta III. (IX.) yüzyılın sonlarından V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar (Sâ mânîler dönemi) nesir sade, sanatsız ve kolay anlaşılır biçimde sonraki dönemlere göre daha az sayıda Arapça kelime barındırırken V. (XI.) yüzyılın ortalarından VI. (XII.) yüzyılın ortalarına kadar (Gazneli ve Selçuklu dönemi) yazılarda cümleler uzamış ve Arapça kelimeler çoğalmıştır. VII. (XIII.) yüzyıldan XII. (XVIII.) yüzyıla kadar hâkim olan nesir (Irak üslûbu) sanatlı ve tekellüflü bir hüviyet kazanmıştır. XIII. (XIX.) yüzyılda geriye dönüş üslûbu nesirde de kısmen etkili olmuş, ardından konuşma diline yönelik sade bir üslûp tercih edilmiştir (ayrıca bk. **İRAN [Edebiyat]**).

Üslûp özellikleri, "sebk-şinâsî" adı verilen yeni bir edebî disiplin altında çeşitli kitap ve makalelerde incelenmiştir. Fars edebiyatında üslûp konusunu bilimsel açıdan ilk defa Meliküşşuarâ Bahâr *Sebk-şinâsî yâ Târîh-i Te'avvur-i Nesr-i Fârsî* adlı eserinde ele almıştır (I-III, Tahran 1321 hş./1942). Daha sonra kapsamlı bir çalışma Sîrûs Şemîsâ tarafından *Küllîyyât-ı Sebkşinâsî* (Tahran 1372 hş.) ve *Sebkşinâsî-i Şî'r* (Tahran 1374 hş.) adlı çalışmalarla ortaya konmuştur. Bânû Nusret Tecrübekâr'ın *Sebk-i Şî'r der 'Aşr-ı Kâcârîyye*'sinde (Tahran 1350 hş.) üslûp özellikleri belirli bir dönemle sınırlı biçimde incelenmiştir. Mahmûd Âbâduyân'ın *Der Âmedî der Sebkşinâsî der Edebiyyât* (Tahran 1372 hş.), Mihrdâd Çetranî'nin *Dersnâme-i Sebkşinâsî Şî'r ve Nesr-i Fârsî* (İsfahan 1386 hş.), Muhammed Gulâm Rızâyî'nin *Sebkşinâsî-i Şî'r-i Fârsî ez Rûdekî ta Şâmlû* (Tahran 1377 hş.) adlı eserleriyle bu alandaki çalışmalar devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 632-633; Celâleddin Hümâî, *Târîh-i Edebiyyât-ı İran*, Tahran 1340 hş., s. 482-488; M. Ca'fer Mahcûb, *Sebk-i Horasânî der Şî'r-i Fârsî*, Tahran 1345 hş., s. 3-45; Bahâr, *Sebkşinâsî*, Tahran 1349 hş., II, 1-4; Bânû Nusret Tecrübekâr, *Sebk-i Şî'r der 'Aşr-ı Kâcârîyye*, Tahran 1350 hş.; Zeynelâbidîn Müttemen, *Şî'r u Edeb-i Fârsî*, Tahran 1364 hş.; Sîrûs Şemîsâ, *Küllîyyât-ı Sebkşinâsî*, Tahran 1372 hş.; a.mlf., *Sebkşinâsî-yi Şî'r*, Tahran 1374 hş.; Meymenet Mîr

Sâdıkî, *Vâjenâme-i Hüner-i Şâ'irî*, Tahran 1373 hş., s. 124-142; M. Gulâm Rızâyî, *Sebkşinâst-yi Şî'r-i-Fârsî ez Rûdekî tâ Şâmlû*, Tahran 1377 hş., s. 15-16, 19-21; Abbâspûr-Rebîyân, "Sebk", *Ferhengnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş., II, 785-791; Ebû'l-Kâsım Râdfer, "Der Bâre-i Sebkâ-yi Şî'r-i Fârsî, Rypka ve Sebk-i Âzerbâyçânî", *Sebk-i Âzerbâyçânî ve Seyr-i Târîhî-yi ân der Şî'r-i Fârsî* (nşr. Fâtîma Müderrîsî – Mahbûb-i Tâlî), Urûmiye 1383 hş., s. 333-342; Hicabî Kurlangîç, "İran Şiiri İçin Bir Sınıflandırma Denemesi", *Nûsha*, I/1, Ankara 2001, s. 96-108.

ADNAN KARAIŞMAİLOĞLU

□ TÜRK EDEBİYATI. Bir eleştiri kavramı olarak **üslûb** Türkçe'de Fransızca **style** karşılığında kullanılmaktadır. Türkçe'de eda, tarz, anlatış yolu gibi sözlerle üslûp kastedilmiş, son dönemde üslûp için **biçem** kelimesi türetilmiştir. Daha çok edebiyat alanında geçmekle beraber başta mûsiki ve mimari olmak üzere diğer güzel sanat dallarında, hatta tavır ve kıyafet gibi günlük yaşayışta da üslûp "kişiyi başkalarından ayıran tarz, eda ve davranış" anlamında kullanılmaktadır. Edebiyatta üslûp duygu ve düşünceleri ifade etme şekline, kelimelerin seçiminden onların terkibine, cümle ve paragraflar haline gelişine, söz ve yazı sanatlarıyla günlük dilin dışına çıkmasına denilmektedir. Bir yazarın, dili kendine özgü kullanış biçimine üslûp denildiği gibi (Tanpınar'ın üslûbu) çağa bağlı (Ortaçağ üslûbu), edebî akımlara bağlı (Edebiyât-ı Cedîde üslûbu), konuya bağlı (filozofik), okura bağlı (popülist) üslûplardan da söz edilmiştir. Üslûp için akıcı, bayağı, canlı, çocuksu, özensiz, yapmacık, tasvirî, renkli, lirik, sürükleyici gibi nitelermeler de yapılmaktadır.

Üslûp kavramının Türkçe'de Batılı bağlamıyla bir edebiyat teorisi kavramı olarak ortaya çıkışı XIX. yüzyılda edebiyattaki yenileşme sürecinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber divan şiiri döneminde, hem şuarâ tezkirelerinde tezkireciler tarafından hem de başta gazeller olmak üzere şiir içinde bizzat şairler tarafından "şiirde tutulan yol" anlamıyla üslûp, tarz, eda, vâdi, şive gibi kelimeler kullanılmıştır. Tezkirelerde divan şairlerinin şairlik gücünü, şiirdeki tarzlarını, söyleyişlerindeki orijinal yanları ayırt etmek üzere kaydedilen kalıplaşmış ifadeler içinde "tarz-ı şî'r, tarz-ı hâs, tarz-ı Necâtî, Nevâyî tarzı, tarz-ı dil-firîb, üslûb-ı nazm, üslûb-ı makâl, üslûb-ı Acem, üslûb-ı acîb, vâdî-i sühan, tarîk-i şîar, güzel edâ" gibi tabirlere rastlanmaktadır. Yine divan şairleri özellikle gazellerinin mahlas beyitlerinde kendilerinden söz ederken üslûp bağlantılı bazı ifadeler kul-

lanır. "Bâkiyâ tarz-ı şî'r böyle gerek / Hem zarîfâne hem levendâne" derken Bâkî, "Söz-zü rengin-edâ etmek Hayâlî ihtirâdır / Horasân ehli sanmasın bunu tarz-ı Nevâyî'dir" derken Hayâlî Bey, "Bu tarz-ı hâsa ey Nef'î yine sûret veren sensin / Nazîre söyleyenler ekseri efsâne yazmışlar" veya "Söz-de nazîr olmaz bana ger olsa âlem bir yana / Pür tumturak u hoş-edâ ne Hâfız'am ne Muhteşem" derken Nef'î, "Nev'iyâ nazm içre icâd eyledin bir tarz-ı hâs / Rûm'u kurtardın Acem eş'ârına taklidden" derken Nev'î, "Tarz-ı selefe takaddüm ettim / Bir başka lisan tekellüm ettim"; "Zannetme ki şöyle böyle bir söz / Gel sen dahi söyle böyle bir söz" derken Şeyh Galib sadece övünmüyor, bu övünmeyi hak edecek bir dil gücüyle söyleyişlerinin orijinal olduğunu, şiirde yeni bir vadi açtıklarını da ifade ediyor, bunu ispat etmek için kendilerini başka milletlerin şairleriyle veya diğer meslektaşlarıyla karşılaştırıyordu. Nâbî de, "Hüs-n-i ta'bîr verir ma'niye hüs-n-i diğer / Şevket-i hüsne çok imdâdı olur üslûbun" der. Nedîm ise, "Ma'lûmdur benim sühanım mahlas istemez / Fark eyler anı şehrimizin nüktedanları" derken zekâ sahiplerinin anlayabileceği bir şiir tarzının bulunduğunu ileri sürer.

Fuzûlî'nin kendine özgü şairaneliğini ifade etmek için Ahmet Hamdi Tanpınar'ın kullandığı, "Az çok muhtar bir eyalete benzer" sözleri, ortak bir mazmun sistemi içinde bile güçlü bir şairin kendine has şiir dilinden söz edilebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Divan şiiri değerlendirilirken önde gelen temsilcilerinin belirginlik kazanmış şiir söyleyiş edaları yanında uzun sayılacak bu şiir dönemi içindeki bazı üslûp hareketlerinden de söz edilmiştir. Temsilcileri arasında Necâtî Bey, Ahmed Paşa, Bâkî, Hayâlî Bey, Zâtî ve Fuzûlî'nin yer aldığı klasik üslûp; Nef'î, Fehîm-i Kadîm, Nâilî, Neşâtî, Nâbî ve Şeyh Galib gibi şairler üzerinde etkili olan sebk-i Hindî; Nâbî ekolü olarak da bilinen ve Sâbit, Mustafa Sâmî Bey, Seyyid Vehbî, Koca Râgıb Paşa gibi temsilcileri bulunan hikemî tarz; kökleri Necâtî'ye kadar indirilen ve diğer üslûp hareketlerinde adı anılan birçok şairle beraber Türkî-i basît yönelimini de içine alan, ancak en fazla Nedîm'le özdeşleştirilen mahallîleşme cereyanı divan şiiri içindeki belli başlı üslûp hareketleridir. Divan şairlerinin nazîrecilik geleneği içinde yüzyılların birikimini aşmaya çalışma gayretleri zamanla onları yeni üslûp ve tarz arayışlarına yöneltmiş bir "reh-i nâ-refte" (gidilmemiş yol) yahut "tarz-ı nev-edâ" (yeni söyleyiş üslûbu) benimsemelerine

kapı aralamıştır. Bu tür kişisel üslûp arayışları usta şairler tarafından sistemleştirilecek bir mükemmellekle uygulanmıştır. Fuzûlî'nin âşıkane, Bâkî'nin rindâne, Nedîm'in şuhâne, Nâbî'nin hikemiyâne, Şeyh Galib'in mutasavvıfane edaları kendilerinden sonraki şairler tarafından örnek birer üslûp kabul edilerek taklide çalışılmıştır.

Yenilik dönemi Türk edebiyatı içinde teorik alanda üslûp bahsinin ortaya çıkışı 1870-1880 yıllarını bulur. İlk defa Süleyman Paşa, Batılı retorik kitaplarının "style" konusunu "kelâm" başlığıyla Türk edebiyat teorisi alanına sokar. Ancak asıl açılım Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyyât*'ıyla gerçekleşir. Bir üslûp bilgisi kitabı olarak da nitelenen *Ta'lîm-i Edebiyyât*'ta üslûp, Georges Louis Leclerc'in (Comte de Buffon) Fransız Akademisi'ne girerken (1753) verdiği üslûp üzerine söylevinde geçen, "Le style c'est l'homme même" (Üslûp insanın ta kendisidir) cümlesinin "Üslûb-ı beyân aynıyle insandır" şeklinde çevirisiyle formülleştirilmiştir. Recâizâde'nin bu çeviri cümlesi kadar kitabında yaptığı üslûb-ı sâde, üslûb-ı müzeyyen, üslûb-ı âlî şeklindeki üçlü üslûp tasnifi de uzun süre Türk edebiyatında yaygın biçimde kullanılmıştır. 1940'lara gelindiğinde Buffon'un üslûp üzerine sözleri eskimiş olarak nitelese de üslûp konusu ele alınırken bu sözlerle atıfta bulunmanın kaçınılmazlığı da belirtilmiştir (Buffon, sy. 7 [1941], dipnot, s. 32).

Türk edebiyatının yenileşme süreci içinde üslûp konusu, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mâî ve Siyah* romanının kahramanı Ahmet Cemil'in ağzından, "Biz nasıl şiir isteriz?" sorusuna cevap şeklinde tartışıldığı gibi üslûbun ne olduğunu sorgulayan bağımsız yazılarda da ele alınmıştır. Bununla beraber 1940'lı yıllarda filolojik çalışmalarda dildeki uzmanlıkla edipliğin birleştirilmesi gerektiğine değinen yazıların yayımlandığı görülmektedir. 1940'tan sonra özellikle dünyadaki çalışmalara paralel olarak üslûp araştırmasının edebiyat biliminde ayrı bir başlık altında incelenmeye başlanmasıyla üslûp meselesi farklı bir boyut kazanmıştır. Üslûp biliminin bir uzmanlık dalı haline gelmesi Türk edebiyatındaki üslûp araştırmalarının geleceğini de etkilemiş, üslûp incelemeleri metne yönelik eleştiride uygulanan yöntemlerden biri haline gelmiştir. Mehmet Kaplan 1943'te tamamladığı Tefvîk Fikret'le ilgili doçentlik tezinde üslûba ayrı bir bölüm ayırmış, Fikret'in üslûbunu yazı, ses, armoni, ritim, kafiye, kelime, kelimeler dünyası, tekrarlanan kelimeler, isimler, zamirler,